

О.Ф. НОВІКОВА, *д. е. н.*,

Р.В. ПОКОТИЛЕНКО,

Інститут економіки промисловості НАН України

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Визначальними до вимог системи забезпечення національної безпеки України в економічній сфері є відстеження загальносвітових тенденцій до глобалізації та лібералізації зовнішньоторгівельної діяльності держави та пошук шляхів ефективної адаптації країни до цих процесів. Глобалізація впливає як позитивно так і негативно на стан суспільства. Світові процеси глобалізації несуть у собі як потенційні можливості до соціально-економічного розвитку, так і значні небезпеки суспільству та державі. Світові фінансові кризи останнього часу наявним чином продемонстрували масштаби потенційних загроз економічній безпеці великій кількості держав у світі та, зокрема, Україні. Але актуальність розгляду проблем національної економічної безпеки України у процесі світової глобалізації не замикається лише на питаннях забезпечення надійної фінансової безпеки держави від впливу небезпек функціонування світової фінансової системи. Вона потребує також забезпечення захищеності національних інтересів України на зовнішніх та внутрішніх ринках, ретельного розгляду питань забезпечення економічної безпеки національного виробництва, яке обумовлює структуру експорту нашої країни та формує місце України у світовому поділу праці. Потребують вивчення питання виникнення потенційних та наявних соціальних небезпек на економічну безпеку держави, пов'язаних з процесами глобалізації.

Аналіз стану світової економіки свідчить, що основні зусилля світового співтовариства у 1999 році були сконцентровані у напрямках скасування на-

слідків негативного впливу світової фінансової кризи, досягнення сталості міжнародної валютно-кредитної системи, розвитку фінансових ринків та проведення структурних трансформацій й лібералізації торгівлі і руху капіталів. Високий динамізм економіки Сполучених Штатів Америки та швидке відновлення економічного росту в азіатських країнах, які постраждали від впливу фінансової кризи 1998 року позитивно вплинули на світове господарство. За даними звіту центрального банку Російської Федерації за 1999 рік, зростання світового ВВП у 1999 році склало 3,3% проти 2,5% у 1998 році, при цьому темпи цього зростання дещо уповільнилися. Вони були нижчими за середніх темпів світового ВВП впродовж останніх п'яти років. Економічне зростання у США в 1999 році становило 4,2% ВВП. Найгарніші показники економічного зростання серед країн, що найсильніше постраждали від впливу фінансової кризи, були досягнуті у Південній Кореї. ВВП Південної Кореї у 1999 році зріс на 10,7% після його падіння у 1998 році на 6,7%. Країни Європейського Союзу зазнали зниження темпів зростання ВВП у 1999 році. Він знизився з 2,7% ВВП у 1998 році до 2,3% ВВП у 1999 році. В 1999 році у країнах з перехідною економікою ВВП зріс на 2,4% після його падіння у 1998 році на 0,7%. Значно прискорилися темпи розвитку економік країн Закавказзя та Центральної Азії, у країнах Центральної та Східної Європи темпи економічного зростання дещо уповільнилися, а в економіці Литви,

Естонії та Хорватії відбувся спад. Серед головних чинників уповільнення темпів світового зростання можливо виділити зростання цін на нафту та вплив негативних наслідків світової фінансової кризи. Фінансова криза стала причиною кризи на товарних ринках. Значно знизилися ціни на більшість сировинних товарів, що не могло не вплинути на експортно-орієнтовану українську промисловість.

Внаслідок соціально-економічних та політичних змін в українському суспільстві, та непослідовності дій у проведенні радикальних економічних реформ, Україна опинилась незахищеною перед викликами сучасного етапу глобалізації та лібералізації економічної діяльності. Відсутня система забезпечення національної економічної безпеки держави. Сучасна соціально-економічна система не в змозі забезпечити стабільного економічного зростання в державі, переходу країни до стадії ефективних трансформацій. Трансформація соціально-економічної системи держави повинна передбачати значні системні зміни в економічному, політичному, соціальному та правовому середовищі для підвищення добробуту населення та його захищеності від впливу зовнішніх та внутрішніх небезпек. Системна економічна криза в Україні триває досить значний термін, позбавляючи державу та її народ потенційних можливостей до інтегрування у світове співтовариство як повноправного члену світового поділу праці, на засадах розвиненої країни з високотехнологічним, конкурентоспроможним та ефективним виробництвом.

Економічне становище в Україні характеризується значним зменшенням обсягів виробництва, збитковістю більшості стратегічно важливих підприємств, значною деформацією вітчизняного виробництва, сировинною спрямованістю експорту, великою імпоротною залежністю економіки від постачання енергоносіїв з закордону, непомірно ве-

ликими темпами зростання боргової залежності держави. Системна економічна криза негативно впливає на соціальну сферу життєдіяльності суспільства. Соціальне становище в Україні характеризується критично низькою народжуваністю та надмірно високою смертністю, значним демографічним навантаженням на працездатне населення, низьким рівням оплати праці працівників, наявністю заборгованості з заробітної плати, збільшенням рівня бідності, зростанням рівня безробіття з урахуванням прихованого та інше.

Побудова ефективної системи забезпечення економічної безпеки держави потребує вирішення питань визначення стану національної економічної безпеки України. Необхідна розроблена та опрацьована система показників - індикаторів стану забезпечення економічної безпеки держави. Суттєвою ознакою показників національної безпеки взагалі як найважливішого інструменту моніторингу стану економічної безпеки України є їх критичні порогові значення. Порогові значення - це граничні величини, які окреслюють певну межу індикаторів національної безпеки, вихід за яку свідчить про наявність загроз національній безпеці, створює перешкоди у розвитку суспільства, призводить до формування руйнівних тенденцій у сферах національної безпеки держави. Однак, використання порогових значень як індикаторів економічної безпеки має певні складнощі. За весь час існування України як у складі колишнього СРСР, так і в роки незалежності, держава практично не здійснювала фундаментальних досліджень з вивчення проблем виживання соціально-економічної системи в надзвичайних умовах. На відміну від України, більшість розвинених країн світу має розроблену та опрацьовану систему індикаторів та порогових значень показників стану забезпечення національної безпеки, які адаптовані до стабільних соціально-економічних умов. Це дозво-

ляє їм використовувати моніторинг економічної безпеки з метою своєчасного виявлення та попередження прояву загроз економічній безпеці. За умов відсутності порогових значень показників, адаптованих для кризового стану, необхідно використовувати відповідні значення показників світової практики, поряд із активізацією досліджень щодо визначення національних порогових значень показників для власних умов. Аналіз стану економічної безпеки свідчить, що практично по всіх порогових значеннях Україна за останні роки пересягла небезпечну межу.

Визначальними індикаторами економічної безпеки держави для сучасних умов економічного розвитку України з'являються показники: валового внутрішнього продукту, загального обсягу виробництва в країні, галузевої структури національного виробництва, структури експорту та зовнішньої заборгованості.

Загрозою економічній безпеці держави є перевищення визначеного світовою практикою порогового значення падіння ВВП відносного базового періоду на - 30-40%. У 1996 році обсяг ВВП в Україні щодо 1990 року склав 43,0%, 1997 році - 41%, 1998 році - 40,9%, 1999 році - 40,8%. Тобто мають місце слабкі позитивні зрушення в економіці України за цим показником, але поряд з очевидним уповільненням темпів падіння обсягу ВВП відсутня динаміка зростання фізичного обсягу. З урахуванням порогового значення розміру падіння ВВП відносного базового періоду 30-40%, у 1996 році обсяг падіння ВВП відносного 1990 року склав 57,0%, у 1997 році - 58,4%, у 1998 році - 59,1%, у 1999 році - 59,2%. Тобто перевищення максимальної межі порогового значення цього показника у 1999 році склало - 19,2%. У період становлення ринкової економіки і радикальних економічних реформ, падіння обсягу ВВП пережили й інші краї-

ни. Так період значного зниження обсягу ВВП переживали США в епоху великої депресії - 30%, Польща в період радикальних економічних реформ - 14%, Чехія - 25%. Але, період спаду при цьому не повинен перевищувати 2-3 років, інакше в економіці настають непередбачені соціально-економічні наслідки [1, с.70]. В Україні ж період економічного спаду і зниження фізичного обсягу ВВП становить біля 10 років, ця тенденція супроводжується значним перевищенням граничного значення падіння ВВП, що значно зменшує шанси країни щодо відновлення обсягів власного виробництва, створює значні небезпеки всій системі забезпечення національної безпеки держави. По показнику Валового Національного Продукту (ВНП) Україна відповідно до звіту ООН за 1999 рік знаходиться на 48 місці у світі, Російська Федерація - 13, Казахстан - 58, Республіка Молдова - 123 [2, с.180-183].

Найбільш важливим показником економічної безпеки є показник загального обсягу національного виробництва. Падіння загального обсягу національного виробництва відносного базового періоду на 50% у світовій практиці розцінюється як загроза національній економічній безпеці. Україна досягла небезпечної межі значення цього показника у 1996 році відносно прийнятого за базовий для аналізу 1990 рік. У 1998 році індекс падіння обсягу виробництва відносно 1990 року склав 51,0%, у 1999 році становище поліпшилось - 48,9%. Загальний обсяг виробництва в Україні протягом п'яти років має сталу тенденцію коливатися біля небезпечної межі, при цьому спостерігаються дуже незначні тенденції та передумови до його зростання, що свідчить про наявність впливу загроз національній безпеці в економічній сфері.

Значні економічні небезпеки накопичені через *недосконалість структури вітчизняного виробництва* (див.

табл. 1). Недосконалість галузевої структури виробництва України протягом 1985-1999 рр. значно зросла на користь збільшення питомої ваги чорної та кольорової металургії (у 2 рази), паливної промисловості (більш ніж у 1,5 рази) й електроенергетики (більш ніж у 5 разів), за рахунок зменшення питомої ваги частки машинобудування і металообробки - ведучої галузі промисловості, яка визначає стан науково-технічного роз-

витку країни (більш ніж у 2 рази), легкої промисловості (більш ніж у 8 разів), хімічної та нафтохімічної промисловості (більш ніж у 1,1 рази), деревообробної і целюлозно-паперової промисловості (більш ніж у 1,3 рази), промисловості будівельних матеріалів (більш ніж у 1,1 рази), легкої (більш ніж у 8 разів) та харчової промисловості (більш ніж у 1,2 рази) [3, с.110,113; 4, с.5,6].

Таблиця 1

Галузева структура промислового виробництва України (%)

Галузі промисловості	1985	1990	1995	1998	1999
<i>Промисловість України взагалі:</i>	100	100	100	100	100
Електроенергетика	3,2	3,2	11,0	16,5	16,3
Паливна промисловість	7,2	5,7	13,2	11,6	11,4
Чорна металургія	12,6	11,0	21,8	22,9	23,9
Кольорова металургія	1,2	^{*)}	^{*)}	1,6	2,1
Хімічна і нафтохімічна	6,1	6,0	7,4	6,4	5,3
Машинобудування і металообробка	28,4	30,7	16,1	15,1	13,8
Деревообробна і целюлозно-паперова	2,8	2,9	2,2	1,7	2,1
Промисловість будівельних матеріалів	3,6	3,4	3,9	3,3	3,1
Легка промисловість	11,6	10,8	2,8	1,5	1,4
Харчова промисловість	18,7	18,6	15,1	14,9	15,2
Інші галузі	4,6	7,7	6,5	4,5	5,4

^{*)} В наведеній галузевій структурі частка кольорової металургії міститься у складі пункту 11 - «інші галузі».

Галузі, частка яких зросла у структурі національного виробництва, не виробляють продукцію кінцевого споживання, тому їх значне збільшення у галузевої структурі призводить до сировинної орієнтації експорту країни, що разом з негативною кон'юнктурою світових товарних ринків сировини визначає загрози зовнішньоекономічній безпеці України. Зменшення питомої ваги легкої промисловості та значне зростання екологічно небезпечних, не зорієнтованих на споживчий ринок галузей промисловості негативним чином впливає на споживчий ринок країни, призводить до переорієнтування споживчого попиту населення на товари зарубіжних вироб-

ників, визначає вагомі небезпеки соціальної та економічній безпеці. Глибока деформація вітчизняного виробництва взагалі не відповідає вимогам стратегії підвищення ефективності національного виробництва, не створює передумов зростання національної економіки, надає перешкод процесу відтворення промислового потенціалу. Фактично за період 1990-1999 рр. сталося становлення експортно-сировинної моделі економіки в Україні, притаманної слаборозвиненим країнам світу. Впродовж останніх років продовжує збільшуватися частка чорних та кольорових металів і продукції паливно-енергетичного комплексу у загальній структурі експорту нашої дер-

жави (див. табл.2). Значна сталість тенденцій структурного дисбалансу національного виробництва до експортно-сировинної моделі економіки визначається через використання, в значній мірі, валютних надходжень від експорту

сировини до формування дохідної частини бюджету та інвестиційного потенціалу держави. Саме за цих обставин Україні вдається в якийсь мірі підтримувати певну соціальну стабільність у суспільстві.

Таблиця 2

Структура експорту України¹ (%)

Галузі промисловості	1996	1997	1998
<i>Всього:</i>	100	100	100
<i>в тому числі:</i>			
Продовольчі товари та сировина для їх виробництва	19,6	11,7	10,1
Продукція паливно-енергетичного комплексу	7,4	7,4	7,5
Продукція хімічної та зв'язаних з нею галузей промисловості	14,2	13,1	12,7
Деревина та вироби з неї	1,2	1,4	1,7
Текстиль, взуття, вироби з каміння, скла, азбесту	4,0	4,2	4,9
Чорні та кольорові метали та вироби з них	29,8	38,3	39,0
Машини та устаткування	13,4	12,8	12,6

¹ Дані Українсько-Європейського центру з питань законодавства

За даними Держкомстату [5, с.150] у 1999 році питома вага у експорті сировини та продукції проміжного споживання складала: неблагородні метали та вироби з них - 42,1%, мінеральні продукти - 10,1%, продукція хімічної та пов'язаних з неї галузей промисловості - 9,4%. За даними Міністерства економіки України, свідченням суттєвого погіршення кон'юнктури на світових ринках експортної продукції, що сформувався останнім часом в державі є, зокрема, антидемпінгові процеси, викликані поставками українських металургійних підприємств в США, Канаду, Латинську Америку, Західну Європу. Винесені рішення по цим питанням в більшості не на користь української сторони. Ринки країн Південної Америки, ЄС та США, скоріш за все, будуть закриті та жорстко обмежені для експортерів з України. Останнім часом відбувається зменшення поставок арматури, це пов'язано з низьким попитом на цей товар на ринках країн Південно-Східної Азії, зокрема,

Китаю - найбільшого імпортера українського довгомірного прокату. На початку 2000 р. спостерігалось покращання кон'юнктури на ринках збуту вітчизняної металопродукції в Росії, Туреччині та країнах Близького Сходу. Продовжувалось нарощування експорту металопродукції до країн Африки - на нетрадиційний ринок для експортерів з України. Загальне зростання експорту до країн Африки становило в січні 2000 року 15%.

Разом з стрімким переходом від ресурсоспоживаючої до ресурсозабезпечуючої моделі економіки в Україні, швидким зростанням питомої ваги у структурі національного виробництва монополізованих експортно-орієнтованих галузей і зменшенням питомої ваги галузей, які найбільш диверсифіковані та потенційно придатні до реструктуризації, відбуваються процеси до відкритості економіки в умовах незахищеності вітчизняного виробництва з зростанням імпоротної залежності держави [див.

табл.3]. На відміну від України, по більшості розвинених країн світу лібералізація зовнішньоекономічної діяльності супроводжується з ефективним та надійним захистом національного виробництва, стимулюванням експорту високотехнологічної продукції та ноу-хау.

Неефективна модель експортно-сировинної економіки в Україні, системна економічна криза в державі та несформована система забезпечення економічної безпеки призводить до значної імпоротної залежності країни. Виходячи з

аналізу показників імпоротної залежності по розвиненим країнам світу, найвище його значення у 1997 році спостерігалось лише в Бельгії - 58,8%. Серед країн з перехідною економікою найвище значення цього показника у 1997 році спостерігалось в Естонії - 95,9%. Фактично по значенню коефіцієнту імпоротної залежності економіки Україна у 1997 році знаходилася серед таких держав як: Молдова - 65,0%, Вірменія - 63,7%, Литва - 60,9%, Латвія - 54,1%, Киргизія - 44,1% та інші.

Таблиця 3

Характеристика відкритості економік та імпоротної залежності деяких країн світу¹

Країни	1990		1997	
	$K_{\text{відк}}, \%$	$K_{\text{зал}}, \%$	$K_{\text{відк}}, \%$	$K_{\text{зал}}, \%$
США	7,1	9,4	8,9	11,6
Франція	18,1	19,6	20,8	19,3
Германія	27,2	22,9	24,4	21,0
Великобританія	18,8	22,9	22,1	24,1
Росія	13,3	13,6	19,8	15,3
Білорусь	10,1	15,4	32,5	38,7
Україна	8,6	10,2	36,6	60,9
Молдова	4,0	14,3	48,5	65,0
Польща	23,0	15,3	19,0	31,2
Угорщина	29,4	26,5	41,2	45,8

¹ За даними Московського державного інституту міжнародних відносин [6, с.64, с.264].

Велика імпортна залежність економіки України, незадовільний стан соціально-економічного положення держави, низькі інвестиційні можливості країні стимулюють її *боргову залежність*. Боргова залежність є індикатором стану забезпечення економічної безпеки. Державний борг визначає значне навантаження на бюджет України, посилює залежність майбутніх поколінь від іноземних держав. Економіки багатьох країн, що розвиваються, а також держав, які проводять трансформацію власної соціально-економічної системи використовують зовнішні запозичення з метою скасування інвестиційного дефіциту. При цьому обсяги та умови надан-

ня позик ставляться в залежність від кредитного рейтингу країни, її позиції у міжнародних фінансових організаціях та інше. Для оцінки кредитоспроможності держави використовують такі показники як золотовалютні резерви, співвідношення річного обсягу експорту та зовнішнього боргу, а також відношення річного експорту до виплат, пов'язаних з обслуговуванням зовнішнього боргу. Україна на сьогодні фактично не має внутрішніх джерел фінансових ресурсів для виконання своїх боргових зобов'язань. За період 1993-1999 рр. зовнішній борг України збільшився у середньому у 28 разів, зріс з 0,396 млрд. дол. США у 1993 році до 12,4 млрд. дол. США у

1999 році. В перерахунку на одного мешканця він зріс більше ніж у 30 разів. Так, у 1993 році на одного мешканця України він складав 7,59 дол. США, у 1994 році - 69,56 дол. США, 1995 році - 93,38 дол. США, 1996 році - 160,17 дол. США, 1997 році - 173,65 дол. США, 1998 році - 190,17 дол. США, 1999 році - 230,09 дол. США. Розмір зовнішньої заборгованості прямо не впливає на економічну безпеку держави, важливо його співвідношення з іншими макроекономічними показниками. Сучасна статистична звітність в Україні не дозволяє досить об'єктивно оцінити боргове навантаження з позиції показників забезпечення зовнішньоекономічної безпеки. Це обумовлює необхідність визначення порогових значень зовнішнього боргу по відношенню до макроекономічних показників держави. Найчастіше у світовій практиці встановлюються порогові значення зовнішнього боргу на рівні 60% ВВП. Боргові зобов'язання України є короткими. А термін платежів по ним припадає на 2000-2001 рр. Найбільш придатною величиною порогового значення є 60% ВВП. У 1997 та 1998 рр. розмір зовнішнього боргу склав 20% ВВП, на початку 1999 року - 38% ВВП, а на кінець 1999 року зовнішня заборгованість України склала 54,2% ВВП. Україна за розміром зовнішньої заборгованості фактично знаходиться на межі його припустимого значення. У 2000 році відбулося значне зменшення зовнішнього боргу України. Станом на 1.10.2000 року він становив 10,1 млрд. дол. США. Головними чинниками його скорочення у 2000 році були¹: проведення взаємозаліку між Росією та Україною на суму 1099,6 млн. дол. США, погашення боргів за позиками наданими іноземними комерційними банками на суму 1619,8 млн. дол. США, сплати боргів

МВФ на суму 753 млн. дол. США та ЄС - 39 млн. дол. США. Однак разом з зменшенням обсягів зовнішньої заборгованості України, протягом 2000 року відбувається негативний процес зростання державного внутрішнього боргу. Внутрішній державний борг з початку 2000 року збільшився на 7,8 млрд. грн. і на 01.09.2000 року становив близько 22,8 млрд. грн. (4,1 млрд. дол. США). Це зростання відбулося, в основному, за рахунок збільшення заборгованості перед банківськими установами (на 7,1 млрд. грн.) та юридичними особами (на 699 млн. грн.).

Загальносвітові процеси перебудови інституціональних основ сучасної економіки, які супроводжуються тенденціями до глобалізації світової економіки та локалізації систем державного управління країн-учасниць світового співтовариства, призводять до втрати потенційних можливостей розвитку локалізованих національних економік, змушуючи держави інтегруватися в єдину всесвітню економічну систему з універсальною системою регулювання соціально-економічних процесів. Фінансові аспекти глобалізації, які закріплені, фактично, Вашингтонським консенсусом за участю провідних розвинених країн світу, призводять як до позитивних так і до негативних тенденцій у світі. Світова фінансово-економічна система з'являється досить нестабільною в надзвичайних умовах її функціонування, а новітня планетарно-економічна модель розвитку закріплює переваги розвинених країн на світових ринках. Не простежується тенденцій до зменшення різниці між доходами багатих та бідних країн [7, с.12]. У цих надзвичайно тяжких умовах світового розвитку, проводячи радикальні економічні реформи, Україна опинилася досить незахищеною. Дуже повільними темпами відбувається процес побудови системи забезпечення національної безпеки, зок-

¹ За даними Міністерства економіки України, розміщених в світовій мережі Інтернет за адресою: <http://www.me.gov.ua>

рема в економічній сфері. З моменту прийняття Концепції (основ державної політики) національної безпеки України фактично не було прийнято жодного визначального у цій сфері концептуального, законодавчого та нормативно-правового документу. Незадовільний стан захищеності національних інтересів країни та великий за масштабами вплив загроз національній безпеці, зокрема в економічній сфері, визначає необхідність завершення стадії формування концептуальних та законодавчих засад економічної безпеки. Необхідно прийняти Стратегію забезпечення економічної безпеки України, Закон України "Про економічну безпеку України", довгострокову програму економічної безпеки України. Важливим завданням є розробка, апробація та впровадження власної системи показників та моніторингу стану економічної безпеки України з визначенням порогової критичної межі їх значень.

Негативні тенденції становлення експортно-сировинної моделі економіки визначають необхідність проведення структурної перебудови національного виробництва, стимулювання виробництва й експорту високотехнологічної продукції та сучасних технологій. Необхідна розробка стандартизованої системи показників економічної безпеки у зовнішньоекономічній сфері, визначення порогових значень питомої ваги галузей промисловості у загальній структурі національного виробництва та забезпечення жорсткого їх дотримання.

Боргова криза останніх років та звуження потенційних інвестиційних можливостей держави визначає необхідність проведення комплексу заходів з підвищення інвестиційної привабливості вітчизняного виробництва та зниження боргового тягара на бюджет країни. До заходів із вирішення проблеми встановлення ефективного управління дер-

жавним боргом можливо віднести наступні: розробка стратегії зовнішнього позичання; створення системи повноти відтворення інформації щодо обсягів та структури зовнішніх позичань, стану використання боргових зобов'язань, а також стану виконання поточних розрахунків; контроль за виваженістю структури зовнішнього боргу; додержання принципу своєчасного і в повному обсязі виконання боргових зобов'язань; залучення зовнішніх запозичень при наявності внутрішніх джерел їх погашення.

В цілому економічна політика держави повинна орієнтуватись на прийняття позитивних сторін процесів глобалізації економіки та створювати захисні, попереджувальні заходи, які сприяють економічній безпеці держави та її суверенітету.

Список літератури

1. Основы экономической безопасности. (Государство, регион, предприятие, личность) / Под редакцией Е.А.Олейникова. - М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. - 288 с.
2. Human Development Report 1999.- N.Y.: UNDP, Oxford University Press, 1999. - 264 p.
3. Статистичний щорічник України за 1998 р. - К.: Техніка, 1999. - 576 с.
4. Про соціально-економічне становище України у 1999 році. - К.: Держкомстат, 2000. - 93 с.
5. Україна у цифрах у 1999 році: Корот. стат. довід. / Під редакцією О.Г.Осауленка. - К.: Держкомстат, 2000. - 261 с.
6. Устинов И.Н. Мировая торговля: статистическо-аналитический справочник. М: ОАО «НПО «Изд-во «Экономика», 2000. - 356 с.
7. На пороге XXI века. Доклад о мировом развитии 1999/2000 года. - М.: Издательство «Весь мир», Всемирный банк, 2000. - С.288.